

HARIZ HALILOVICH

School of Philosophy, Anthropology and Social Inquiry,
The University of Melbourne, Melbourne

ETIKA, LJUDSKA PRAVA I ISTRAŽIVANJE: ETNOGRAFIJA U POSLJERATNOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Na primjeru specifične lokalne sredine u Podrinju, u istočnoj Bosni, rad tematizira višestrukost uloge i odgovornosti istraživača i etnografskog istraživanja u lokalnim zajednicama nakon rata. Autor se, pored ostalog, kritički osvrće na etiku, insajderstvo i etnografiju te zastupa ideju o nužnosti aktivnijeg sudjelovanja istraživača u zaštiti i promicanju ljudskih prava istraživanih. Jedan od primjera takvoga angažmana, opisan u radu, povezivanje je nastave i istraživanja terena, studenata i subjekata istraživanja, koristeći se metodomskim principima kritičke etnografije, primijenjene antropologije i iskustvenog učenja.

Ključne riječi: etnografsko istraživanje, insajderstvo, kritička etnografija, primijenjena antropologija, ljudska prava, iskustveno učenje

Uvod

Ovaj je rad, prije svega, sinteza teorije iskustvenog učenja i osobnog narativa o studijskom putovanju u Bosnu i Hercegovinu (BiH). Uz kritički osvrt na etiku i druge bitne aspekte vezane uz etnografsko istraživanje u lokalnim zajednicama nakon rata, a koje se pokušavaju rekonstruirati, "pronaći" i održati u novim društveno-političkim okolnostima, primarni cilj ovoga rada je pokazati stvarni potencijal koji etnografija, sinergijom znanstveno-istraživačkog i obrazovnog rada, može imati na iniciranje pozitivnih promjena u takvim lokalnim zajednicama. Studijsko putovanje, opisano u ovome radu, samo je jedan od mnogobrojnih načina kako se to može praktično izvesti na terenu. Bez obzira na geografsku udaljenost i kulturološke različitosti, povezani uzajamnim osjećajem univerzalne odgovornosti, po onoj "Misli globalno – djeluj lokalno!", 24 "stranaca" iz Australije i jedan *insider/outsider* (Bosanac-Au-

stralac) postali su aktivisti i zastupnici "nevidljive", demografski devastirane i socijalno marginalizirane lokalne zajednice u istočnoj Bosni. U zaključku, oslanjajući se na Foucaultove ideje o povezanosti znanja, moći i diskursa, ističe se važnost etičke odgovornosti znanstvenika kao kreatora znanja i njihova društvenog angažmana u zaštiti i promicanju ljudskih prava.

Etnograf i njegov teren

Općenito govoreći, cilj svakog antropologa je što bliže doživjeti, zabilježiti i prenijeti (ne)obične ljudske priče te razotkriti neke "zakone" po kojima se istraživane društvene skupine – bilo da je riječ o lokalnim plemenskim zajednicama bilo o pripadnicima globalnih elita – održavaju i konstruiraju svoj grupni identitet. Na primjeru specifičnih, lokalnih skupina, koje su predmet istraživanja, antropolozi nastoje izvući neke univerzalne pouke i razviti teorijske koncepte te pridonijeti razumijevanju socio-kulturnih posebnosti i fenomena koji nadilaze okvire lokalnih zajednica (Eriksen 2001). Da bi se razotkrili ti suptilni, nepisani "zakoni", običaji, socijalne veze, norme, kodovi i pravila po kojima lokalne zajednice (pre)žive, održavaju se i (re)konstruiraju svoje identitete, nužno je "zaviriti ispod površine" te se što više približiti istraživanima, promatrati ih, sudjelovati u njihovu svakodnevnom životu, živjeti s njima; ukratko postati *insider*, ali istodobno zadržati svoj istraživački fokus i određenu dozu profesionalne distance, što ponekad nije jednostavno izbalansirati. Ovaj način ili metoda kvalitativnog istraživanja, nazvan etnografija, iziskuje u terenskom radu vrijeme, strpljivost, usredotočenost i studiozno proučavanje lokalne kulture ispitanika. Bitno je naglasiti da se pod pojmovima lokalne kulture, lokaliteta i terena ne podrazumijevaju isključivo "zemljopisni lokaliteti i pripadajuće im kulture/kulturne pojave, već ljudi i društveni prostori koje stvaraju" (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006:28). Bez obzira o kakvu je terenu riječ, svako istraživanje terena i etnografski pristup istraživačkom radu sa sobom neminovno nosi niz izazova i za istraživača i za istraživane pojedince i društvenu skupinu kojoj pripadaju. O nekakvoj rigidnoj profesionalnoj distanci i "neutralnosti" istraživača je teško govoriti jer od trenutka kontakta sa subjektima svog istraživanja pa kroz cijeli istraživački proces, antropolog (p)ostaje dio društvene okoline terena koji se mijenja njegovom prisutnošću.

Okolnosti i stvarnost u kojoj ispitanici žive će se svakako reflektirati na to kako će antropolog pisati o istraživanoj društvenoj skupini. Stoga je bitno shvatiti, prihvatiti i obznaniti "lociranost istraživača u specifičnom društvenom i povijesnom trenutku" (Čapo Žmegač 2006:213). Naime, etnografija je dvosmjernan, interaktivan proces, a teme i način na koji autor ispisuje etnografiju nam ponekad više otkrivaju o istraživaču nego o istraživanim. Međutim, isto je bitno naglasiti da istraživač sam odlučuje koju će ulogu u tome procesu preuzeti i hoće li, i u kojoj mjeri, posuditi svoj glas istraži-

vanima. O ovim dilemama, pogotovo u istraživača koji istražuju "vlastitu" kulturu u ratnim i poratnim vremenima, vrlo temeljito je problematizirala Jasna Čapo Žmegač (2006). Pored ostalog, ona ističe bitnost *višestruke odgovornosti* istraživača: prema istraživanoj sredini, prema znanstvenoj zajednici kojoj pripada te odgovornost prema samome sebi (Čapo Žmegač 2006). Ova posljednja odgovornost je najfluidnija i najteže ju je definirati i "izmjeriti", a svakako je jedan od ključnih čimbenika etnografije. Naime, najčešće se istraživač sam odlučuje koju specifičnu temu/"problematiku" i koju društvenu skupinu će istraživati, tako da je cijeli istraživački proces, od početka pa do kraja, vrlo osoban i subjektivan.

Moje mjesto kao istraživača i moj "glas", odnosno moju subjektivnost, svakako dobrim dijelom određuje moje "živo iskustvo" aktivnog sudionika u barem dvama različitim kulturnim kontekstima: australskom (gdje živim i radim) i bosansko-hercegovačkom (gdje sam rođen i odrastao). Bez obzira na to bio ja svjestan te subjektivnosti ili ne, ona će zasigurno biti primijećena i u ovome radu. Stoga moje znanstveno zanimanje za "bosanske teme", za utjecaj nasilja na lokalne zajednice te ulogu društvenog sjećanja na grupne identitete nakon nasilja nije slučajno. Isto tako, odabir lokalnih sredina za terenski rad u BiH i drugim dijelovima svijeta gdje Bosanci i Hercegovci žive, kao i sam proces istraživanja, ima istodobno i mnoge elemente "etnologije bliskoga" (Čapo Žmegač, Gulin Zrnčić i Šantek 2006) i posebnosti istraživanja "drugoga", dakle i emske i etskog aspekte.

Između profesionalne etike i osobnog osjećaja moralne odgovornosti

"Insajderska" uloga, pored mnogih prednosti – npr. poznavanje jezika, kulture i povijesti terena koji omogućavaju lakši ulazak u teren – također ima i određene izazove, kao što je, recimo, nužnost razlučivanja između "stvarne" i profesionalne uloge *insidera*, predrasuda i (ne)naklonosti spram sugovornika (Šantek 2006; Gulin Zrnčić 2006). Također, u insajderstvu, profesionalna etika može postati predmetom rasprave. Antropolozi, uostalom kao i drugi znanstvenici koji istražuju s (ili na) ljudima, općenito se vode etičkim principima *primum non nocere* i empatijom, tj. sve se čini kako se prije svega istraživanim ne bi nanijela nikakva izravna ili neizravna šteta kao posljedica istraživanja, a od istraživača se očekuje razumijevanje i poštovanje za istraživane i njihove društvene posebnosti. Tako se, naprimjer, poduzimaju razne mjere kako bi se istraživanim osigurala anonimnost. Međutim, iako se općenito govori o restituciji istraživanja, rijetko se očekuje reciprocitet po kojem bi istraživanje rezultiralo s nekom konkretnom dobiti i koristi za istraživane. Ili barem ovaj aspekt nije dio rigoroznih etičkih procedura znanstvenoistraživačkih institucija u okvirima kojih istraživač profesionalno djeluje.

Terenski istraživati u lokalnim zajednicama nakon sustavnog nasilja, "etničkog čišćenja" i genocida¹ posebno je iskustvo za koje nema univerzalnog recepta po kojem bi se istraživanje moglo obaviti "bezbolno" za istraživača i istraživane niti se može jasno odrediti kad i gdje prestaje profesionalna etika a počinje "osobni osjećaj moralne odgovornosti" (Sanford 2006:2), kad etnografija terena prelazi u primijenjenu antropologiju. Dok Emerson i Pollner (2001) smatraju kako je bitna emocionalna i analitička distanca istraživača spram istraživanih, dotle Bourgois (2006:xii) ističe "sve i da hoće, antropolozi ne mogu – fizički, etički i emocionalno – izbjeći patnje i brutalnosti kojima su izloženi subjekti njihovih istraživanja niti se mogu distancirati od povijesne epohe u kojoj žive".² Dok će uvijek biti onih koji će smatrati da ovakav pristup nadilazi okvire profesionalne etike i preporučene empatije, Ruth Behar (1997:177) ide korak dalje, tvrdeći "zovite to sentimentalnošću, viktorijanstvom i devetnaestim stoljećem – ali antropologija koja vam ne slomi srce nije više ni vrijedna za rad". Etnografski rad norveške antropologinje Tone Bringa (1995) i njezini pisani i filmski zapisi o "njenom selu" Dolina, negdje u središnjoj Bosni, nije samo briljantna etnografija jedne polururalne sredine u BiH nego i primjer kako etnograf preuzima ulogu advokata, pregovarača i mirotvorca, ponekad svjesno riskirajući svoju sigurnost kako bi pomogao subjektima svojeg istraživanja, koji su se iznenada našli u zoni konflikta.

Bez obzira na to izlaže li se istraživač ili ne svjesno riziku kako bi zaštitio istraživane, on će uvijek, u etnografskom kontekstu, biti "izložen" i podložan ranjivosti i svojim emocijama (Behar 1997). Na terenu, kao i u "stvarnome" životu, razgovori o sadašnjosti i projiciranoj budućnosti neminovno uključuju refleksije na prošlost. Kada su sugovornici žrtve genocida, onda takvi razgovori konfrontiraju i istraživača i njegove sugovornike s opsegom i sustavnošću nasilja te osobnom i kolektivnom tragedijom sugovornika, u kojoj se jasno iščitavaju osjećaji bola, gubitka, krivnje (*survivor's guilt*), ljutnje i razočaranosti – ukratko, psihosocijalne traume preživjelih. U ovakvim situacijama istraživani i istraživač od dvoje sugovornika postaju svjedocima tragedije, konfrontirani i ujedinjeni u svojoj humanosti, u kojoj "drugost" prestaje ili postaje sekundarna. Naravno, istraživač u svakome trenutku može izabrati povući se i odustati od istraživanja ili ga radikalno

¹ Genocid počinjen u Srebrenici, srpnja 1995., dosad je potvrđen dvjema sudskim presudama Međunarodnog kaznenog suda (ICTY) u krivičnom postupku protiv generala VRS Radislava Krstića (Slučaj br.: IT-98-33-A) i Međunarodnog suda pravde (ICJ) "Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)" (Sažetak br.: 2007/2 www.icj-cij.org). Za zločin genocida se vodi postupak protiv više osoba, uključujući i Radovana Karadžića (IT-95-18 R61) i generala Ratka Mladića (Slučaj br.: IT-95-5/18-I). Teren opisan u ovome radu je jedno selo na području općine Srebrenica.

² Sve navode u tekstu sa stranih jezika preveo je autor.

"redefinirati" s mogućnošću vlastitog emocionalnog "izuzimanja" iz terena, (u)koliko je to moguće. Treća opcija za istraživača je da, pored preporučene empatije, preuzme aktivniju ulogu i, do određene mjere, postane advokat i glasnogovornik svog terena, odnosno istraživane skupine. U tom slučaju, etnografija metodološki nadilazi okvire pukog istraživanja i ulazi u domenu kritičke etnografije i primijenjene antropologije.

Kritička etnografija – kao "konvencionalna etnografija s političkim ciljem" (Thomas 1993, citirano u Madison 2005:1) – "počinje s etičkom odgovornošću radi upućivanja na nepravdu i probleme u okviru određenog područja" (Madison 2005:5). Usko vezana za kritičku etnografiju je primijenjena antropologija. Primijenjena antropologija nije posebna sub-disciplina antropologije već metodologija koja podrazumijeva aktivnu primjenu antropološkog znanja u rješavanju praktičnih problema na terenu (van Willigen 2002). U popularne metode primijenjene antropologije spadaju angažirano ili akcijsko istraživanje (*action research*) i sudioničko akcijsko istraživanje (*participatory action research*). Ovdje je riječ o "metodama istraživanja i društvene akcije koje podrazumijevaju udruživanje članova lokalne zajednice (*community*) s istraživačem radi istraživanja i željene transformacije zajednice u pitanju" (van Willigen 2002:77).

Na terenu ovakvo "udruživanje" nastaje manje-više spontano, kao rezultat duboke i najčešće dugoročne povezanosti između istraživača i istraživanih (Stull i Schensul 1987). U stvarnosti se antropolog nerado odlučuje preuzeti aktivnu ulogu advokata i glasnogovornika subjekata svog istraživanja, a to obično čini suočen s "osjećajem osobne moralne odgovornosti", kada shvati da bi njegova eventualna neuključenost štetila njegovim sugovornicima i pomogla politici da ih marginalizira. Ako neko terensko istraživanje zaslužuje kritičko-etnografski i pristup primijenjene antropologije onda je to svakako istraživački rad u lokalnim zajednicama nakon genocida. S obzirom na sustavnost zločina genocida, čija je krajnja namjera "djelomično ili potpuno uništenje određene društvene skupine" (Lemkin 2002:27-53), posljedice genocida imaju jasno prepoznatljive i dugoročne socijalne, kulturne, psihološke, gospodarske i političke posljedice. Kao što je etički neobranjiva indiferentnost znanstvenika (i "običnih" ljudi) prema činu genocida, isto je tako etički imperativ aktivno se konfrontirati s posljedicama genocida.

Kako bih, bar donekle, ilustrirao kako to u stvarnosti izgleda na terenu, pokazat ću kakve sam sve informacije "iz prve ruke" nalazio za vrijeme svog istraživanja na nekoliko različitih terena u BiH, u Podrinju i u selima u okolici Prijedora. U mnogim tim mjestima bio sam jednim od rijetkih istraživača – i svakako jedini antropolog – koji se bavio istraživanjem povratnika u njihova "etnički očišćena" mjesta. U takvim okolnostima sugovornici žele što više informacija prenijeti istraživaču u kojeg steknu povjerenje – a povjerenje je osnovni preduvjet etnografskog istraživanja – te mu povjere informacije koje

istraživač niti može ignorirati niti jednostavno "uznanstveniti" u svoj rad. Činjenica da sam bio prihvaćen kao "naš" (*insider*) za istraživanje te da sam došao iz Australije kako bih o njima pisao je svakako bio jednim od bitnih čimbenika u uspostavi uzajamnog povjerenja. Tako sam npr., i ne tražeći, dobio informacije "iz prve ruke", tj. bio odveden na fizička mjesta masovnih grobnica koje dotad nisu bile registrirane u institucijama za ekshumacije i identifikaciju nestalih u BiH. U tri su mi navrata prenesene konkretne informacije o lokalnim zločinima i zločincima za koje nisu bile provedene krivične istrage i pravosudni postupci. Dio moje, prvobitno neplanirane, etnografije je bilo i sudjelovanje na zajedničkim i pojedinačnim pogrebima žrtava genocida i rata u BiH. U ovakvim situacijama distanca između istraživanih i istraživača je minimalna ili nepostojeća. Pitanje koje se nameće nije toliko što antropolog radi u ovakvim situacijama koliko je što učiniti s takvom vrstom informacija, koje su nerijetko forenzički važne?

Imajući to u vidu, anonimnost, kao jedan od bitnih principa etičkog istraživanja, nije samo etički problematična već je i u mnogim slučajevima potencijalno nezakonita jer svojom šutnjom eventualno "skrivamo" zločine i njihove počinitelje. Osim toga, u mnogim slučajevima istraživani inzistiraju na svojim pravim imenima i imenima svojih mjesta kako bi se sačuvala autentičnost njihove priče. Anonimnost je također nemoguća ako, pomoću kritičke etnografije i akcijskog istraživanja (*action research*), želimo privući pozornost javnosti i uputiti na lokalne nepravde koje smo "otkrili" na terenu. Iz rečenog proizlazi kako ponekad anonimnost može biti štetnija za istraživanje nego njihovo imenovanje.

Nastava i istraživanje: učenje iskustvom

Nakon višegodišnjeg istraživačkog rada u BiH moj teren je, po mnogo čemu, postao moja misija, pa sam svoju etnografiju terena dobrim dijelom inkorporirao u nastavni program u Australiji. Iz tog sinergizma empirije i teorije, istraživanja i nastave, nastao je nastavni predmet "Posljedice genocida i prisilnog raseljavanja na lokalne zajednice – Studijsko putovanje u Bosnu i Hercegovinu" (*Effects of Genocide and Forced Displacement on Local Communities – Bosnian Study Tour*). U tom predmetu – tj. u istraživačko-edukativnom boravku skupine australskih studenata u "etnički očišćenom" i genocidom devastiranom selu u istočnoj Bosni – spojio sam subjekte svojeg istraživanja sa svojim studentima, što je rezultiralo svojevrsnim višeglasjem koje je bilo važno za sve sudionike etnografskog procesa. Samo putovanje i boravak studenata u selu je bio nov etnografski kontekst za mene kao istraživača lokalne zajednice te mi je omogućio upoznavanje mojih lokalnih sugovornika u novome svjetlu, kao domaćina voljnih i sposobnih ugostiti strance (*outsidere*). O nekim bitnim aspektima ovog višeglasja i svojevrsne kulturne razmjene bit će govora u kasnijem dijelu ovoga rada.

S obzirom na to da je opisani studijski boravak na terenu bio koncipiran kao interdisciplinarni nastavni predmet za studente antropologije i srodnih društvenih znanosti, u dijelu teksta koji slijedi bit će sažeto predstavljena nastavna metoda, odnosno teorijska podloga i pedagoški pristup ovom projektu temeljenom na iskustvenom učenju (*experiential learning*), što metodološki spada u primijenjenu antropologiju i kritičku etnografiju. *Experiential learning* ili *learning by doing* – tj. iskustveno učenje – sigurno je najstarija pedagoška metoda. Jedna Konfucijeva izreka, koja datira oko 450 godina pr. Kr., kaže: "Čujem i zaboravim. Vidim i sjetim se. Napravim i razumijem."³ Uzimajući ovu jednostavnu mudrost kao idejno polazište te oslanjajući se na ideje Johna Deweya,⁴ Jeana Piageta⁵ i Kurta Lewina,⁶ David Kolb (1984; 1995; 2001), američki teoretičar pedagogije, razvio je pedagoški model, tj. teoriju učenja zasnovanu na izravnom iskustvu. Zahvaljujući njegovu radu, kao i radu drugih suvremenih teoretičara iz toga područja, poput Grahama Gibbsa (1987) i Petera Jarvisa (1987), iskustveno učenje je ponovno "otkriveno" i popularizirano i sve više se primjenjuje u visokom obrazovanju, ne samo u tehničkim i prirodnoznanstvenim disciplinama (*sciences*) nego i u društvenim područjima (*arts*), koja su tradicionalno vezane uz konzervativne metode učenja (knjige, kabinetska predavanja i sl.).

David Kolb (1998; 1995; 2001) definira iskustveno učenje kao filozofiju i metodologiju kojima se pedagozi ciljano, tj. planski uključuju u izravna iskustva i fokusiranu refleksivnost sa studentima radi stjecanja i testiranja znanja ili učenja konkretnih vještina. Iskustveno učenje, dakle, uključuje izravan kontakt s fenomenima koji su predmet izučavanja. Ova pedagoška metoda zahtijeva od sudionika holistički pristup tj. primjenu raznih perspektiva i znanja, a uloga pedagoga je osmisliti, organizirati i voditi izravnim iskustvima, čiji je cilj dovesti do istinskog, svrsishodnog i dugoročnog učenja.

³ Prevedeno s engleskog: *I hear and I forget, I see and I remember, I do and I understand.*

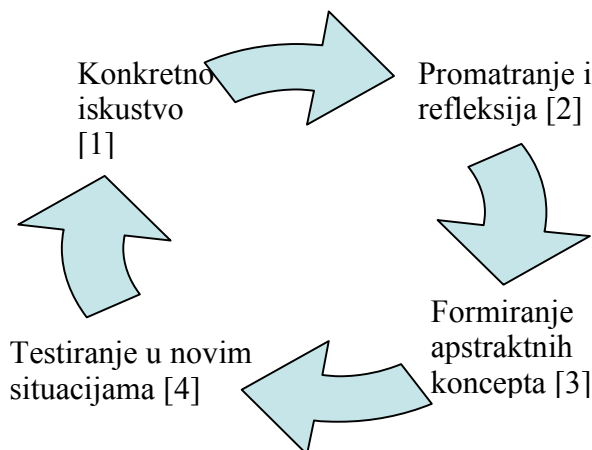
⁴ John Dewey (1859. -1952.) je bio lider progresivnog obrazovanja u SAD-u na početku XX. stoljeća. Poznat je po svom radu iz područja filozofije te kao jedan od utemeljitelja filozofske škole pragmatizma. Više o radu Johna Deweya može se naći na internetskoj stranici *The Center for Dewey Studies*: <http://www.siu.edu/~deweyctr/>. Neki od radova ovog istaknutog filozofa obrazovanja, poput "Democracy and Education: an introduction to the philosophy of education" i "Moral Principles in Education" su dostupni na internetskoj stranici *Project Gutenberg*: <http://www.gutenberg.org/browse/authors/d#a446>.

⁵ Jean Piaget (189.-1980.), švicarski filozof, poznat po svojim teorijama o učenju i znanju, autor je niza publikacija iz područja epistemologije, teorije kognitivnog razvoja i konstruktivne teorije znanja. Više o idejama ovog utjecajnog filozofa može se naći na internetskoj stranici *The Jean Piaget Society*: <http://www.piaget.org/>.

⁶ Kurt Zadek Lewin (1890.-1947.), utemeljitelj socijalne psihologije, poznat je po istraživačkom radu iz područja grupne dinamike i organizacijskog razvoja. Više o idejama ovog znanstvenika može biti nađeno na službenoj internetskoj stranici *The Kurt Lewin Center for Psychological Research* (<http://www.lewincenter.ukw.edu.pl/index.php>) ili na linku <http://www.infed.org/thinkers/et-lewin.htm>.

To često zahtijeva temeljite pripreme i reflektivnost, odnosno evaluaciju i artikuliranje izravnog iskustva u tzv. teorijsko znanje, znanje opće i univerzalne primjenjivosti i relevantnosti. Graham Gibbs (1987) ističe da iskustveno učenje nije pasivna praksa nego aktivno izučavanje, testiranje ideja i pretpostavki u praksi. On također smatra da iskustveno učenje nije "otkrivačko" učenje (*discovery learning*) jer sve aktivnosti predavač mora pažljivo *dizajnirati*, a studenti moraju kritički "obraditi" svoje iskustvo.

David Kolb (1984) dijeli iskustveno učenje u četiri uzajamno povezane faze: 1. konkretno iskustvo, 2. promatranje i refleksiju (kritički/analitički osvrt) na dano iskustvo, 3. formuliranje apstraktnih koncepata i teorija nakon refleksije i 4. testiranje (provjera) novih koncepata (ponavljanjem).

Shema povezanosti faza iskustvenog učenja

Sintetizirajući koncepte koje su razvila ova dva suvremena teoretičara iskustvenog učenja, Kolb (1984; 1995; 2001) i Gibbs (1987), može se dobiti "recept" za iskustveno učenje koji se sastoji od nekoliko bitnih elemenata:

- Planiranje iskustva mora uključiti bitne stavke kao što su: plan akcije (*action plan*), kako primijeniti teoriju i opće znanstvene principe na terenu); odrediti ciljeve; formulirati probleme (dopustiti studentima da formuliraju probleme kao i načine rješavanja); popis zapažanja (usmjeriti studente da ciljano istražuju); razviti jasne kriterije koji će se iskoristiti za evaluiranje rezultata; ugovor o učenju (uključiti sve bitne nabrojane elemente kao što su plan akcije (*action plan*), ciljevi i kriteriji i taj bi

dokument trebao služiti kao ugovor između studenta ili skupine studenata i nastavnika/vođe putovanja).

- Povećanje pozornosti i usredotočenosti na unaprijed definirane ciljeve za vrijeme iskustvenog učenja se ostvaruje nizom praktičnih aktivnosti kao što su: vođenje zabilježki, vježbe aktivnog slušanja, postavljanje i formuliranje "pravih" pitanja, prepoznavanje i svjesnost vlastitih emocija, neverbalna komunikacija i uloga govornih pauza te pozitivan doprinos grupnoj dinamici. Sama grupna dinamika te život i rad u grupi su sastavni dio iskustvenog učenja. Ovisno o veličini skupine i vrste iskustvenih aktivnosti, katkad je preporučljivo – ako ne i nužno – unaprijed dogovoriti i definirati uloge članova skupine. Rotacija uloga je poželjna.
- Razmatranje i refleksija iskustva se mogu ostvariti nizom konkretnih aktivnosti kao što su: pisanje dnevnika; uporaba audio- i videosnimaka, ocjenjivanje pojedinaca od skupine, strukturirane diskusije; strukturirane *debriefing* sesije (psihološke razgovore); samoocjenjivanje, diskusije o upitnicima, pitanjima, odgovorima i zapažanjima; razmjena prikupljenih informacija; uzajamno intervjuiranje sudionika te pisanje pojedinačnih i grupnih izvješća.
- Simuliranje iskustva je također bitan element iskustvenog učenja. Postoji niz nastavnih metoda koje se mogu primijeniti za "simuliranje", tj. učenje u kontroliranim, pokusnim uvjetima. Neke od njih su rad na opisanim stvarnim ili izmišljenim primjerima (*case studies*) o temama za koje je iskustveno učenje vezano. Dobar primjer studijskog primjera, tj. rad mora uključiti razumijevanje situacije, dijagnozu problema, kreiranje alternativnih rješenja, predviđanje rezultata, biranje između alternativnih rješenja te formuliranje rezultata i analizu. Ostale metode vezane za simuliranje stvarne situacije iskustvenog učenja obuhvaćaju igrokaze, prikaze stvarnih događaja te uporabu i analizu relevantnih materijala kao što su dokumentarci, filmovi, fotografije, članci itd. U simuliranje treba uključiti i ocjenjivanje.

Studijska putovanja kao vid iskustvenog učenja

Bez obzira na teorijsku podlogu i empirijsku potvrdu o pozitivnom doprinosu iskustvenog učenja profesionalnom i osobnom razvoju studenata, u visokom obrazovanju diljem svijeta još uvijek prevladava klasično tj. akademsko učenje, temeljeno na akumuliranju informacija vezanih za određeni predmet bez izravnog iskustva s temom studiranja. Međutim, pored tradicionalnih predavanja u učionicama, mnoga sveučilišta prakticiraju redovna ili povremena odstupanja od te klasične obrazovne prakse. Studijska putovanja su vjerojatno najpopularniji vid iskustvenog učenja za mnoge studente. Taj vid iskustvenog učenja kombinira putovanje i obrazovanje pomoću

fleksibilnih načina izvođenja nastave i učenja u stvarnim situacijama. Kate Hutchings et al. (2002) ističu kako su studijska putovanja, zbog svoje kompleksnosti i niza izravnih, *face-to-face*, iskustava, podjednako važna za osobni i za profesionalni razvoj studenata. U skladu s Kolbovim konceptom o iskustvenom učenju, Stephen Porth (1997) identificira tri osnovna elementa studijskih putovanja: 1. pripremni program, 2. studijsko putovanje i 3. obradu, analizu i evaluaciju nakon putovanja.

Bosnian Study Tour

U sljedećem dijelu rada opisana su iskustva vezana uz konkretno studijsko putovanje kao vrstu iskustvenog učenja. U srpnju-kolovožu 2007.g., zajedno s kolegom Ronom Adamsom, ostvario sam istraživačkoobrazovni projekt/predmet za skupinu australskih studenata. Predmet "Posljedice genocida i prisilnog raseljavanja – Studijsko putovanje u Bosnu i Hercegovinu" (*Bosnian Study Tour 2007 – BST*) je izazvao veliko zanimanje australskih studenata i akademskih kolega. Nakon temeljnih priprema u Australiji, jednomjesečno studijsko putovanje je uključilo niz aktivnosti koje su bile dio iskustvenog učenja – od sudjelovanja na seminarima i međunarodnim konferencijama, najprije u Grazu, a potom u Sarajevu, do prisustvovanja komemoraciji 12. godišnjice genocida u Srebrenici – te kulminiralo terenskim istraživačkim radom (*fieldwork*) i desetodnevnom boravkom u jednom "zaboravljenom" i "etnički očišćenom" selu u istočnoj Bosni, danas u okviru Republike Srpske (RS).

Kroz "putovanje" u narativ, koji počinje na ovome mjestu, namjera mi je povesti zainteresiranog čitatelja na zamišljeni put u to "zaboravljeno" istočno-bosansko selo, u posebnu priču o običnim ljudima i njihovim (ne)običnim životima, ili onome što je od tih života još ostalo. U ovoj želji, preuzimajući ulogu naratora u prvome licu, ne razlikujem se od ostalih kolega antropologa koji svjesno koriste narativnu metodu kako bi ono o čemu istražuju i pišu što bliže približili svojoj publici. Bitno je naglasiti da jednomjesečno putovanje australskih studenata iz Melbournea nije bilo turistička ekskurzija niti tzv. *disaster tourism* nego dio akreditiranog predmeta, koji je uključio sve bitne aspekte iskustvenog učenja, od priprema u teorijskoj nastavi, preko terenskog istraživanja (*fieldwork*), vođenja dnevnika i zabilješki (*fieldnotes*) do pisanja akademskih eseja temeljenih na pojedinačnim observacijama, razgovorima, dojmovima i osobnom iskustvu.

Iako smo kolega Adams i ja razvili jasne kriterije za prospektivne sudionike na studijskom putovanju u BiH, te pored činjenice da su studenti snosili najveći dio troškova puta, zainteresiranost studenata je bila iznad svih naših očekivanja. Namjera nam je bila povesti skupinu od 15 studenata, međutim, od pedesetak prijavljenih kandidata, odabrali smo dvadesettroje najmotiviranijih i akademski najkompetentnijih studenata, koji su nas svojim pismenim prijavama i u pojedinačnim usmenim intervjuima uvjerali da su

adekvatni kandidati za sudjelovanje u takvom projektu. Starosni prosjek studenata je bio oko 21 godinu, oko 2/3 su bile djevojke i 1/3 mladići (što je otprilike struktura studentske populacije na fakultetima društvenih znanosti u Australiji), dok su fakulteti, tj. uže specijalizacije (*majors*), koje su studenti studirali uključili antropologiju, političke znanosti, međunarodne odnose, ljudska prava, socijalni rad i novinarstvo. Putovanje je bilo planirano za početak srpnja 2007. g., a seminari, koji su pokrili teorijski dio predmeta i važne logističke detalje, počeli su već početkom ožujka.

Na trosatnim seminarima studenti su, pored ostalog, bili upoznati s konceptima i temama kao što su genocid, "etničko čišćenje", ICTY (Haški sud), izbjeglice, raseljene osobe (*internally displaced persons* – IDPs), socijalne, kulturne i političke posljedice rata u BiH te o bitnim aspektima kulture i povijesti BiH-a i regije. Štoviše, studenti su naučili i neke bitne riječi, pozdrave i fraze na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Nakon cjelodnevnog *Bosnian Film and Cultural Festival*, na kojem su prikazani odabrani filmovi bosansko-hercegovačkih autora – i prvi put se okusila zeljanica, sirnica i čevapi – sve je bilo spremno za pokret.

Prije dolaska u Sarajevo naša skupina *Bosnian Study Tour* je boravila tri dana u Grazu, u Austriji, kao gosti *Word University Service-a* (WUS) i *European Center for Teaching and Research in Human Rights* (ETC) pri sveučilištu u Grazu. U Grazu su studenti sudjelovali na predavanjima na kojima je govoreno o mjestu i ulozi BiH-a u europskim integracijama te saznali o stanju ljudskih prava u regiji viđenih iz perspektive austrijskih stručnjaka. Primio nas je i gradonačelnik Graza.

U BiH smo najprije boravili u Sarajevu. Za vrijeme boravka u Sarajevu, od 7. do 14. srpnja, studenti su sudjelovali na Međunarodnoj konferenciji o genocidu i prevenciji genocida.⁷ Na konferenciji su, pored slušanja izlaganja vodećih svjetskih i lokalnih eksperata s područja genocida i političkog nasilja, studenti predstavili i svoj *workshop*, na kojem su izložili svoje ideje o ulozi studenata i visokog obrazovanja u sprečavanju genocida i tretiranju njegovih posljedica. Uz to, australski studenti su sudjelovali u programu ljetne škole "Zločini protiv čovječnosti i međunarodno humanitarno pravo", koju je organizirala studentska udruga Pravnog fakulteta. Iako neočekivano, Australija je bila najbrojnije zastupljena zemlja, a pored domaćih studenata ljetnu školu su pohađale i skupine studenata iz regije, europskih zemalja i Sjeverne Amerike. Zajedno s ostalim predstavnicima konferencije studenti su sudjelovali na komemoraciji 12. godišnjice genocida u Srebrenici. To je bilo prilično potresno iskustvo za sve studente, a odlazak na komemoraciju i kolektivni pogreb u Potočarima, 11. srpnja 2007., bio je dobrovoljan. Osim

⁷ Naši domaćini u Sarajevu su bili Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i Međunarodna udruga istraživača genocida (International Association of Genocide Scholars), čiji su članovi prethodno postali studenti.

dvoje studenata, za koje je prisustvovanje ovom tužnom događaju bilo prevelik psihički i emotivni napor te su se odlučili ostati u Sarajevu, svi ostali su svojom prisutnošću komemoraciji željeli iskazati poštovanje žrtvama genocida i solidarnost s preživjelim.

Od kulturnih znamenitosti studenti su upoznali kulturnopovijesne spomenike i institucije u Sarajevu, posjetili Mostar, Blagaj na Buni, Počitelj i Međugorje. U Sarajevu su studenti uspostavili kontakte s lokalnim i međunarodnim vladinim i nevladinim organizacijama te se povezali s lokalnim i stranim studentima. Također, nekoliko je studenata razgovaralo o mogućnosti volontiranja u lokalnim nevladinim organizacijama u BiH.

Odlazak u selo Klotjevac,⁸ duboko u Podrinju, bio je završni dio jednomjesečnog putovanja. Studenti su bili nekoliko mjeseci unaprijed najavljeni i naš je dolazak očekivan. Međutim, kao po pravilu "očekuj neočekivano", mnoge neočekivane prepreke su se pojavile, a i iznenađujuća rješenja, u zadnjem trenutku.

Nakon prilično lagodnog i ugodnog boravka u Sarajevu uslijedilo je višesatno putovanje redovitom autobusnom linijom, s polaskom u 7 sati ujutro, iz Sarajeva do Srebrenice, a onda "prebacivanje" do Klotjevca. Prijevoz koji su nam lokalni predstavnici povratnika u Srebrenici bili obećali je bio mali kombi, premali da bi u njega mogla stati i trećina studenata, a kamoli mnogobrojna prtljaga. Uz to, zbog vikenda i drugih obveza, naše "kontakt osobe" nisu bile u Srebrenici pa smo se morali sami snaći za prijevoz. Srećom, stjecajem sretnih okolnosti i nakon dogovora s vozačem autobusa, koji je "slučajno" zastao ispred nekadašnje robne kuće u Srebrenici, gdje smo čekali da se nešto dogodi, konačno smo, kasno poslijepodne, bili na putu prema našoj krajnjoj destinaciji. Vozač se pokazao komunikativnim sugovornikom, ne krijući nostalgiju za "starim, dobrim vremenima", kad je je bio jedan od vozača koji su redovito vozili na relaciji Srebrenica-Klotjevac. Ispričao nam je kako je bio zadnji vozač koji je vozio u Klotjevac u proljeće 1992. Nakon toga, do toga dana, srpnja 2007., autobus nikad više nije vozio u Klotjevac; niti je bilo putnika za Klotjevac niti se put smatrao dovoljno sigurnim. Bio je vidno uzbuđen, možda čak i uplašen činjenicom "zatvaranja kruga" ovom vožnjom i njegovim prvim susretom s ljudima u Klotjevcu, koje je poznao prije rata. Za nas putnike, spoznaja da smo bili prvi putnici u prvom autobusu koji se nakon rata uputio u ovo uništeno selo, samo je povećalo osjećaj napetosti oko iščekivanja susreta s našim domaćinima i terenom.

⁸ Klotjevac je također ponekad pisan i izgovaran kao Klotivac i Klotijevac.

Povijest uništene lokalne zajednice

Ovdje bih napravio malu digresiju i predstavio Klotjevac, onakav kakav je nekad bio, odnosno kakvog ga se žele sjećati oni što su selo poznavali prije no što je uništeno. Prije nego što je potpuno uništen kao ljudsko naselje, u agresiji na BiH 1992.-1995., Klotjevac je bio poznat po ljepoti drinskoga jezera, Klotjevačkoj klisuri i oštrom vjetru zvanom sopur, koji je s jeseni puhao iz kanjona Drine prema Višegradu. Smješten na lijevoj obali Drine, na samoj granici sa Srbijom, udaljen 28 km od Srebrenice i 48 km od Višegrada, Klotjevac je tradicionalno bio poznat po svojim hrabrim splavarima i slikovitim slapovima. Tradicija splavarenja je prekinuta izgradnjom hidroelektrane Perućac i postankom 56 km dugog akumulacijskog jezera između Bajine Bašte i Višegrada, sredinom 1960-tih.

Smješteno između planina Sušice, na bosanskoj, i planina Zvijezde i Tare, na srbijanskoj strani, na nadmorskoj visini od 280 metara, jezero je duboko 90 metara, a 24 km dug kanjon Drine između Klotjevca i Žepe, dubok između 700 i 1000 metara, smatra se ne samo najslikovitijim i najljepšim dijelom toka Drine nego je i treći kanjon po dubini u svijetu (nakon kanjona Colorado u SAD-u i kanjona Tara u Crnoj Gori)⁹. Stoga ne čudi što su prije rata Klotjevac i okolna sela uz Drinu bili popularna turistička destinacija tijekom ljetnih mjeseci. Prije samoga rata broj vikendica u Klotjevcu se približavao broju kuća starosjedilačkog stanovništva. "Vikendaši" su dolazili s objiju strana Drine (Srbije i BiH), tu se nalazio i ljetni kamp studenata Fakulteta fizičke kulture (DIF) Beogradskog sveučilišta.

Iako malo poznat izvan Podrinjske regije, Klotjevac ima dugu i bogatu kulturnu povijest, o čemu svjedoče ostaci ilirske, keltske, rimske, slavenske i otomanske kulture. U samome selu i njegovoj okolici nalazi se više desetina dobro očuvanih stećaka. Između dvaju zadnjih ratova mnogi su stećci popljeni prilikom punjenja akumulacijskog jezera, a neki su uništeni proširenjem puta i općom nebrigom vlasti. Ostaci Staroga grada, tj. srednjovjekovne tvrđave povrh Klotjevca i predaja o njegovoj gospodarici Jerini, dio su usmene predaje stanovnika Klotjevca, koje je zabilježio i Vlajko Palavestra (2004), poznati bosanski etnolog i vjerojatno najveći skupljač narodnih predaja u BiH-u. Klotjevac se također spominje u radovima britanskog povjesničara Johna J. Wilkesa (2003), koji je istraživao ostatke ilirske kulture u BiH-u i koji tvrdi da je Klotjevac bio razvijeno ilirsko naselje još u 2. stoljeću pr. Kr. Klotjevac je između I. i II. svjetskog rata opisan u monografiji autora Jovana Deroka (1939). Gotovo da je vrlo izvjesno da su se neki običaji

⁹ Prema informacijama Zavoda za turizam Bajina Bašta, *Bajina Bašta Portal* na www.bajina.ba/ba.com/bbportal/main/river/facts/river_facts_e.html ili <http://www.tara.org.yu/indexeng.html>.

iz tadašnjeg Klotjevca našli i u antologijskoj studiji Vere Erlich (1964) *Porodica u transformaciji*.¹⁰

Bogata kulturna povijest Klotjevca je rezultirala u specifičnoj lokalnoj kulturi, u kojoj su predislamska vjerovanja (poganska, bogumilska i kršćanska) bila potpuno integrirana u vjerske i narodne običaje muslimana Klotjevca, koji su činili stopostotno, autohtono stanovništvo sela do 1992. godine. Npr. za sušnih godina su se učile "kišne dove"¹¹ i polijevali vodom stećci, a mala djeca su poticana na plač za vrijeme obreda kako bi se Bog (ili bogovi?) smilovao i prekinuo sušu.¹² Bez obzira na poštovanje i održavanje svoje predislamske duhovne i materijalne tradicije, Klotivljani, žitelji Klotjevca, su bili poznati po svojoj bijeloj džamiji, koja je više puta iznova građena i dograđivana, i u kojoj su se redovito održavali vjerski obredi, a džamija bila središtem duhovnog i socijalnog života sela, pogotovo petkom, kad bi na "džumu namaz"¹³ dolazili muškarci iz Klotjevca i okolnih sela, razgovarali, dijelili informacije, ugovarali poslove.

Stanovnici Klotjevca su najčešće zaposlenje nalazili u industriji u općinama Srebrenica, Bratunac i Višegrad, ali i preko Drine, u Srbiji, u Bajinoj Bašti, Užicu, Beogradu i drugim mjestima tadašnje Jugoslavije, kao i "na privremenom radu" u Austriji i Njemačkoj. Mnogi Klotivljani, pogotovo generacija nakon Drugoga svjetskog rata, završili su srednje, više i visoke škole, a nemali broj je bio na istaknutim mjestima u gospodarstvu, obrazovanju i politici i u lokalnoj regiji i diljem zemlje.

Prema zadnjem popisu stanovništva iz 1991. g. Klotjevac je – zajedno s okolnim, gravitirajućim selima Prohići, Urisići i Sejdinovići – ukupno imao 1047 stanovnika, od kojih su osim 14 Srba svi bili Bošnjaci (Državni zavod za statistiku 1991). Sam Klotjevac je imao nešto preko trećine stanovnika, a bio je središte za okolna sela jer se u Klotjevcu nalazila osnovna škola (do 5. razreda), ambulanta, poljoprivredna zadruga, trgovine, autobusna stanica i riječna luka. Osim toga, Klotjevac je bio poznat po svojim sijelima, *igrankama*, *pilavima* i *teferićima*.

¹⁰ U opsežnoj studiji, koja je obuhvatila 300 sela u raznim dijelovima Jugoslavije, krajem tridesetih godina XX. stoljeća, Vera Erlich opisuje obiteljske i druge običaje u više sela u Bosni i Hercegovini, uključujući i mnoge detalje iz muslimanskih sela u Podrinju. Nažalost, zbog anonimnosti studije, imena sela nisu navedena, ali postoje indicije da je dobar dio opisanih običaja mogao upravo biti iz Klotjevca i okolnih sela.

¹¹ "Dova/e" – grupne islamske molitve.

¹² U svom dokumentarnom filmu o stećcima Zehrudin Isaković je zabilježio gotovo identičan obred u hercegovačkom selu Jezero kraj Uloga. Osim ovakvih i sličnih rituala lokalnog stanovništva u Klotjevcu, brojni dani u godini, tzv. "godovi" kao Vodena Marija i Ognjena Marija su bili dani u kojima se određeni poslovi nisu radili, npr. poslovi koji uključuju kopanje zemlje ili mučenje vode.

¹³ "Džuma namaz" – središnja zajednička molitva muslimana petkom u podne.

Za rata svi stanovnici iz ovog područja su protjerani, mnogi ubijeni, sve kuće i građevine srušene i spaljene, a sva pokretna imovina opljačkana. Dok su malobrojni Srbi područje napustili neposredno prije rata i utočište našli u Srbiji, većinsko bošnjačko stanovništvo je, zajedno s tisućama protjeranih Podrinjaca, spas potražilo u Srebrenici. Kulminacija tragedije Klotjevca se dogodila u srpnju 1995. u Srebreničkom genocidu. Oko 90% muške populacije Klotjevca je ubijeno, među njima i svi muški članovi mnogih obitelji, često pripadnici triju generacija.

Boravak australskih studenata u Klotjevcu

Sam dolazak u Klotjevac, kao i putovanje kroz mjesta gdje su nekad bila sela, na putu od Srebrenice do Klotjevca, bilo je posebno emocionalno iskustvo i konfrontacija s veličinom tragedije kroz koju je ovaj dio BiH-a prošao. Sve je izgledalo kao da je rat tek stao, ili još traje. Na mjestima nekadašnjih sela i zaselaka stajala su zgarišta, zarasle ruševine nekadašnjih domova uz tek poneki trag života. U mnoga od ovih sela nitko se nije vratio ili imao vratiti. Onih nekoliko starijih osoba, povratnika na koje smo naišli, s čuđenjem su gledali autobus pun mladih ljudi. Takvu sliku nisu vidjeli više od 15 godina i vjerojatno ih je podsjetilo na vremena kada su ovim selima redovito, više puta dnevno, prolazili đački, radnički i putnički autobusi.

Konačno, krivudava zapuštena cesta je završila na našoj krajnjoj odrednici, u Klotjevcu. Klotjevac je izgledao nadrealno; prirodna harmonija, satkana u mozaiku od plavozelene vode jezera, zelenilo drveća, svježeg zraka i veličanstvenog kanjona, bila je u potpunom kontrastu i kontradikciji s ruševinama kuća, koje su zjapile bez života i opominjale da se ovdje nešto strašno dogodilo. To je bila slika genocida; pred nama je bila stvarnost jedne ubijene lokalne zajednice, uništeni nečiji domovi i životi. Ovako je dakle izgledao (još) jedan "lokalni genocid", kako se ponekad hipokritički reducira genocid počinjen u BiH-u.

Ipak, dočekani smo uz osmijehe i zagrljaje kao najbliži rod; cijelo selo, svih 12 osoba – povratnici iz četiriju obitelji – bili su na okupu kako bi nam poželjeli dobrodošlicu. Pored stalnih povratnika u selu su bili i preživjeli iz triju obitelji koji sada svoje izbjegličke živote žive u Njemačkoj i Nizozemskoj, a za našega boravka je došlo još nekoliko "bivših" Klotivljana, danas nastanjenih u Tuzli, Vogošći, Hadžićima... Smješteni smo u dvije popravljene kuće na kojima su rupe od granata i tragovi paljevine još bili jasno vidljivi. Međutim, u usporedbi s desetinama do temelja srušenih i spaljenih kuća svuda oko nas, znaci rata i uništenja na popravljenim kućama su bili gotovo zanemarivi. U narednih deset dana dijelili smo životne uvjete u kojima i povratnici, naši domaćini, žive već nekoliko godina.

Svaki je dan bio strukturiran i uključivao je predavanja na otvorenom, istraživački rad temeljen na promatranju i razgovorima s povratnicima i posjetiteljima, društvene aktivnosti te sudjelovanje u svakodnevici povratnika, što je npr. uključilo i cjelodnevno skupljanje sijena na jednoj, učinilo nam se, beskrajnoj livadi ponad sela. Kupanje u jezeru, druženja i aktivnosti na vodi su ponekad odavali dojam kao da je riječ o skupini bezbrižnih turista. U tih deset dana snimljeno je 16 sati dokumentarnog materijala, napravljeno više stotina fotografija, ispisane stranice zabilježski i dnevnika, rekonstruirana karta sela na osnovi ruševina i razgovora s preživjelim. Svaka ruševina je dobila ime, ime obitelji koje su činile Klotjevca onim što je nekad bio. Iako je samo jedan povratnik govorio engleski, ljudska povezanost i želja za kontaktom su vrlo brzo opovrgnule sve jezične i kulturne barijere između gostiju i domaćina. Pored moje uloge kulturnog i jezičnog tumača u više sam navrata zatekao studente i domaćine udubljene u razgovore iako nisu govorili istim jezikom, dok je kolega Ron Adams redovno, do kasno u noć, uz domaću šljivovicu "razgovarao" s domaćinima Duletom, Mirsom, Ekremom i Husom. Kako su nam kasnije rekli naši domaćini, u Klotjevcu se nikad poslije rata nije toliko razgovaralo i tako od srca smijalo kao tih desetak dana.

Tri domaćice – Zlatija, Sabina i Sadeta – su se trudile napraviti dovoljno pita i domaćih jela, a domaćin Dule je bio zadužen za spremanje i okretanje ražnjeva. Duletovo stado od stotinjak ovaca je smanjeno za deset janjadi tih dana. Improvizirana trgovina u kući jedinog povratnika u zaseoku Sejdinovići je redovno ispražnjena do zadnje namirnice, zadnje lubenice i zadnje boce piva. Duletov sin Huso, koji je kao dječak preživio srebrenički "Marš smrti",¹⁴ srpnja 1995., opskrbljivao nas je svježim ribama iz jezera. Zajednički ručkovi i večere su bili prigoda da se domaćini i gosti još više zbliže i upoznaju.

Ocjena, refleksija i evaluacija BST

Studijsko putovanje *Bosnian Study Tour 2007*, kao vid iskustvenog učenja, nadmašilo je sva planirana pedagoška očekivanja. Pored toga što je bilo poučno i korisno iskustvo za studente i predavače, također je pozitivno utjecalo i na lokalne domaćine, a eho studijskog putovanja je još uvijek prisutan i u Melbourneu, i u Klotjevcu, i u mnogim drugim mjestima širom svijeta. Zbog toga će refleksija na studijsko putovanje i njegova evaluacija pokušati obuhvatiti više bitnih aspekata viđenih iz različitih perspektiva.

¹⁴ "Marš smrti" je postao naziv za egzodus Srebreničana, koji su se nakon pada Srebrenice, 11. srpnja 1995., pokušali probiti do Tuzle preko stotinjak kilometara okupiranog teritorija, kroz srpske barikade, minska polja i pod konstantnom vatrom. U koloni dugoj dvadesetak kilometara mnogi su ubijeni, a oni koje je zarobila vojska i policija RS-a bili su potom strijeljani na nekom od brojnih stratišta u Podrinju.

Što je BST značio studentima?

U svom objavljenom eseju studentica Anna Lockhart, jedna od sudionica BST, napisala je:

Privilegija koja nam je ukazana za vrijeme boravka u Bosni bio je fundamentalan čin prema našoj odgovornosti kao ljudskim bićima. Uz to, to putovanje nas je povezalo s ostalim članovima globalne zajednice, što vodi ka razvijanju konkretnog osjećaja međunarodne odgovornosti. U Klotjevcu smo vidjeli nesvakidašnje prirodne ljepote, koje je gotovo nemoguće spojiti sa zlom i nasiljem kojemu je bilo izloženo ovo pitomo mjesto. Živjeli smo u sredini gdje je bilo nemoguće mimoići stalna podsjećanja na to doba zla, bilo u ruševinama nekadašnjih domova bilo u spoznajama da su nekadašnja sela u okolici potpuno pusta. (...) Zlo je ovdje bilo ovladalo dobrim zahvaljujući i pasivnosti globalne zajednice, našoj pasivnosti. Sad je konačno vrijeme za akciju. Upravo sad, jer smo postali svjesni posljedica pasivnog promatranja zla kroz koje je Bosna prošla. To dugujemo globalnoj zajednici, to dugujemo Bosni i našim prijateljima u Klotjevcu (Lockhart 2007:21).

Slične dojmove opisala je i većina ostalih studenata, a po povratku u Australiju su osnovali udruženje *Friends of Klotjevac* kao podršku povratnicima u Klotjevca. Jedna od prvih inicijativa udruženja je bilo prikupljanje novčanih sredstava za izgradnju spomenika žrtvama iz Klotjevca koji su ubijeni u ratu. Klotjevcu su bile posvećene izložbe, filmske predstave, izlaganja, članci i eseji u Australiji, BiH-u, Austriji i SAD-u. O tome znaju i pričaju i preživjeli Klotivljani.

Na osnovi razgovora i promatranja, studenti su napravili karte sela kako izgleda sad i kako je izgledalo nekad. To je prvi put da su kreirani ovakvi dokumenti. Studenti su svojim iskustvom uvidjeli aspekte i posljedice genocida za lokalne zajednice i obične ljude te se upoznali s problemima preživjelih povratnika. O tome su napisali eseje za koje su mnogi od njih dobili dobre ocjene. Dva studentska rada su objavljena kao novinski i magazinski članci. Svi su dijelili osjećaj da su na najbolji način spojili ugodno s korisnim. Kažu, postali su bolji ljudi, spremni se založiti za druge i zahvalni su što im je dana mogućnost da naprave nešto konkretno.

Studenti su postali glas Klotjevca koji se čuje daleko od Klotjevca, na drugoj strani svijeta, u Australiji. Mnogi su izjavili da je boravak u Klotjevcu bio *turning point* u njihovim životima, tj. nešto što je promijenilo njihov pogled na život. Neki već planiraju povratak u BiH i Klotjevca, a dvije studentice, inspirirane iskustvom u Klotjevcu i BiH-u, već su na novim mjestima koja su bila izložena nasilju, gdje žele utjecati na pozitivne promjene: Lucy Kawal je već godinu dana u Istočnom Timoru, gdje radi s traumatiziranom djecom i mladeži, dok je Laura Tracy na jednogodišnjem

boravku u Kambodži kao UN-ova ambasadorica za mlade. Njihov kolega Tom Quinn je dobio posao u Vladi Australije.

Što je boravak studenata u njihovu mjestu značio domaćinima?

Iako zbog kulturološke senzibiliteta nije napravljena detaljna pismena evaluacija sa specifičnim pitanjima o tome što je studentski boravak značio domaćinima i njihovu selu, na sastanku, tj. "sijelu" koje je održano s njima zadnje večeri našeg boravka u selu, čuli su se razni pozitivni komentari i ocjene o našem posjetu. Najvažniji aspekt tog posjeta, iz perspektive povratnika, praktična je solidarnost koju su osjetili i potvrda da Klotjevac nije potpuno zaboravljen i "otpisan". Dolazak prvog autobusa u 15 godina je za njih simbolično značio povratak života u njihovo ubijeno selo. 25 putnika namjernika s drugoga kraja svijeta, uglavnom mladih ljudi, sa sobom su donijeli veselje, radost, dobroćudnost i povjerenje, sve one vrijednosti koje su u Klotjevcu ubijene genocidom. Njihov boravak je, bar donekle, povratnicima vratio povjerenje u ljude i humanost koju svi dijelimo. Istodobno je povratnicima pružena mogućnost da budu domaćini, kao što su to nekad bili, i pruže gostoprimstvo svojim gostima. Dirljiv rastanak na kraju, uz suze i zagrljaje, bio je najočitiiji izraz neverbalne komunikacije o tome koliko je ovaj posjet značio povratnicima u Klotjevac i njihovim gostima. Klotjevac više nije samo ubijeno i zaboravljeno selo negdje na istoku gdje Bosna počinje (ili je počinjala?) nego je ponovno postao mjesto u koje se dolazi i koje ima svoje prijatelje i zaljubljenike.

S gospodarskog i materijalnog aspekta posjet Klotjevcu je također bio opravdan. Svi povratnici, tj. sva četiri domaćinstva su bila uključena u pružanje usluga: hrane i spavanja australskim gostima. Za svoje usluge bili su plaćeni po komercijalnim cijenama usluga u većim gradovima u BiH-u. To je za njih bio velik novčani iznos i u početku su se osjećali nelagodno zbog naplaćivanja gostoprimstva, ali smo se Ron i ja držali ranijih proračuna i planiranih novčanih sredstava i nagovorili naše domaćine da prihvate naknadu. Pekle su se pite i somuni, kuhale *čorbe*, okretali janjci na ražnju, roštiljale ribe iz jezera, a svi povratnici su bili istodobno i naši domaćini i naši gosti na zajedničkim ručkovima, večerama i sijelima.

Priča koju nam je ispričao Dule Mešanović je jedna od mnogih koje ilustriraju kako vlasti Republike Srpske nastavljaju s diskriminacijom povratnika i onemogućavaju im egzistenciju temeljenu na njihovu radu. Dule ima 100 ovaca, ali mu vlasti RS-a ne dopuštaju izvoz u Federaciju niti Duletove "muslimanske" ovce imaju kupce u RS-u. Srbija, udaljena na puškomet kako su to na svojim životima već osjetili žitelji Klotjevca, također je nedostižno tržište za Duletove ovce. Kako nam je rekao, iako je već platio i obavio veterinarski pregled za svoje stado, Dule čeka već duže od godinu dana da mu vlasti Republike Srpske izdaju potrebnu dozvolu kako bi mogao

ovce prodati u Federaciji. I ovdje smo izravno "intervenirali"; za vrijeme našeg boravka u selu od Duleta je kupljeno osam ovaca, a Dule je počastio goste tako što je donirao i ispekao dvoje janjadi.

Ovo je bilo prvi put poslije rata da su povratnici mogli zaraditi novac svojim radom u svom selu. Pored konkretne gospodarske to im je pružilo i veliku moralnu satisfakciju, a dalo im i ideju o eventualnom preorijentiranju na seoski turizam. Ono što priroda u Klotjevcu nudi, sigurno bi zadovoljilo prohtjeve i najrafiniranijih ekoturista. Kako nam naši domaćini u Klotjevcu rekoše, bilo bi im dovoljno jedno ovako "sezonsko uposlenje" godišnje pa da mogu preživjeti od zarađenog cijelu godinu. Naravno, ovdje nije riječ o nekakvom basnoslovnom novcu, ali onima koji nemaju gotovo nikakvih primanja ovakav nenadani prihod je svakako puno značio.

Iz proračuna smo donirali novac i za nabavu električne pumpe kako bi se sve kuće mogle nesmetano opskrbljivati vodom. Čak i ono što je studentima bilo zanimljivo i zabavno iskustvo bilo je korisno za domaćine. Tu prije svega mislim na skupljanje sijena, jer bi za posao što smo ga zajedno napravili u jednome danu trebalo povratnicima barem nekoliko dana.

Za nepunu godinu dana studenti su, u koordinaciji s preživjelim Klotivljanima rasutima diljem svijeta, raznim vidovima donacija, već skupili dovoljno novčanih sredstava za prvu fazu izgradnje spomenika žrtvama genocida u Klotjevcu. Radovi na spomeniku su već započeli, a službeno je ovorenje planirano za srpanj 2009. g. Na spomeniku će se prvi put na jednome mjestu naći imena 110 Klotivljana, žrtava agresije i genocida. Bit će to njihov simboličan povratak u svoje selo, svojim preživjelim rođacima i susjedima.

Informacije o selu i potrebama povratnika proslijeđene su potencijalnim donatorima, tj. međunarodnim nevladinim organizacijama. Dva mjeseca nakon našeg boravka u selu Dule Mešanović je dobio traktor. Nekako u isto vrijeme, TV Hayat je snimio emisiju o Klotjevcu, koja je putem satelita bila gledana diljem svijeta. Kolege znanstvenici iz BiH-a, Hrvatske, Slovenije, Austrije i SAD-a su pokazali zanimanje za posjet Klotjevcu sa svojim studentima.

Planovi za budući angažman u Klotjevcu obuhvaćaju organiziranje ljetne škole za djecu iz Klotjevca (trenutno ih ima dvoje) i okolice (oko desetak). Program ljetne škole bi uključio studente pedagoških akademija iz Sarajeva i Tuzle. Njima bi to bila korisna praksa, a udruženje *Friends of Klotjevac* bi platilo troškove boravka i simboličnu plaću za rad. Također, s kolegama iz BiH-a, Australije, Austrije i SAD-a razmatramo ideju o izgradnji *Learning Center* (Obrazovnog centra) u Klotjevcu, koji bi služio za organiziranje seminara, predavanja i etnografskog istraživanja. Razmatra se i šira inicijativa zajednice *Universities Adopting Communities*, koja bi povezala sveučilišta, tj. studente, istraživače i nastavnike iz raznih dijelova svijeta s lokalnim zajednicama u BiH-u poput Klotjevca.

Širi ili društvenopolitički aspekti boravka u Klotjevcu

Studentski posjet Klotjevcu je, uz navedeno, također pokazao lokalnim dobronamjernim – ali i indiferentnim i zlonamjernim – političarima i birokratima da Klotjevac neće više biti nevidljiv i zaboravljen. Klotjevac je dobio svoje advokate, buduće pravnike, diplomate, istraživače.

Naš boravak u selu je također bio kontekst u kojem su se prvi put sreli poznanici od prije rata koji su završili na različitim sukobljenim stranama. Naši domaćini su nam ispričali kako je vozač, koji nas je dovezao u selo, bio u srpskoj delegaciji koja je žiteljima Klotjevca, u travnju 1992., dala ultimatum za predaju. Prema njihovim svjedočenjima, on je također, tijekom rata, bio aktivan u srpskim postrojbama. Stoga ne iznenađuje što su neki od Klotivljana bili rezervirani prema njemu. I pored toga su se neki od njih rukovali s vozačem dok su drugi izbjegli svaki izravan dodir. Drugi "lokalni Srbin", sveučilišni profesor, Beograđanin s manje-više stalnim boravkom u svojoj vikendici u Klotjevcu, očito zaintrigiran našim posjetom selu, bio je gostoljubiv. Inzistirao je, naprimjer, da nas provoza u svome čamcu uz kanjon Drine te pozvao svoje kolege sa srbijanske strane da mu ustupe još jedan motorni čamac jer nismo svi mogli stati u jedan. Naš boravak je otvorio proces komunikacije između profesora iz Beograda i povratnika u selo, koji su dotad bili prilično hladni i distancirani. Na trenutak je djelimično nestalo nepovjerenja i svi su željeli biti dobri domaćini svojim gostima izdaleka. Možda se čak, prvi put poslije rata, moglo primijetiti i nešto kao pažljivo otpočinjanje procesa pomirenja (ili bar djelomičnog povjerenja) između pripadnika dviju etničkih skupina. Tako je npr. profesor govorio o tuzi koju osjeća kad vidi ruševine kuća svojih nekadašnjih prijatelja Bošnjaka kojih više nema. Možda i stoga što je rekao da je znao što se ovdje događalo za vrijeme rata, pokušao bi nešto učiniti i spasiti svoje susjede. On ipak za sve krivi "prokleti rat", Hrvate, Slovence, Nijemce, Amerikance i međunarodnu zavjeru, iako su mu i žrtve i zločinci, bar u Klotjevcu, dobro poznati.

Zaključak

Genocid, kao "sustavan zločin usmjeren ka potpunom ili djelomičnom uništenju određene društvene skupine" (Lemkin 2002:27-53), devastirao je Klotjevac u demografskom, kulturnom, gospodarskom, političkom i svakom drugom pogledu. Jasno je da Klotjevac nikad neće biti onakav kakav je nekad bio. Biološka i socijalna supstanca, dakle ljudi, koji su i bili primarni cilj genocida, ne može se nadoknaditi, a bez ljudi će selo s vremenom postati samo puki geografski pojam. Kao što Feld i Baso (1996) pišu, "mjesto čine ljudi a ne prostor". Zbog toga, pomoć dobronamjernih *outsajdera*, pored moralne i materijalne podrške, mora uključiti i ljudsku komponentu, tj. posjete mjestima kao što su Klotjevac, bilo da je riječ o ekoturizmu bilo o

obrazovnoistraživačkim boravcima studenata iz BiH-a i cijeloga svijeta. Pilot projekt *Bosnian Study Tour* – kao realizacija ideje zasnovane na konceptu iskustvenog učenja, a metodološki izvedena metodama kritičke etnografije i primijenjene antropologije – po mnogo čemu se pokazao učinkovitim modelom podrške lokalnim zajednicama nakon genocida i može se primijeniti i na druge slične lokalne zajednice u BiH-u i šire.

Michel Foucault je, vjerojatno, u široj javnosti najviše poznat svojim idejama o povezanosti znanja, moći i diskursa. "Znanje je moć" – svojedobno je proklamirao jedan od najvećih filozofa XX. stoljeća (Foucault 1984:239). Prema njemu, oni (vlastodršci) koji imaju moć kontroliraju znanje i preuzimaju autoritet istine, tj. njihova moć postaje istinom i službenim znanjem. Držanje dominiranih masa u potčinjenju položaju se odvija i ograničavanjem njihova pristupa znanju i kreiranju znanja, dakle istine. S druge strane, Foucault, poput Marxove ideje o klasnoj svijesti, vjeruje kako ugnjetavani i dominirani znanjem mogu promijeniti svoj društveni položaj (Rabinow 1997). Bez ulaska u dublju interpretaciju Foucaultovih ideja – koje su puno šire i kompleksije od ove, donekle pojednostavljene interpretacije odnosa znanja i moći, a i od namjere ovoga rada – želio bih upravo završiti ovaj rad odjekom Foucaultove poznate teze. Ne treba zaboraviti da znanstvenici kreiraju znanje i istine koje u određenome trenutku postaju moć. U primjeru kritičke etnografije, iskustvenog učenja i opisanog studijskog putovanja znanje kao moć nije samo vezano za one koji su trebali nešto naučiti, dakle studente koji su naučili o posljedicama genocida za lokalne zajednice. Također, (sa)znanje o Klotjevcu i njegovim malobrojnim stanovnicima koji su preživjeli genocid je "omoćalo", ojačalo i ohrabrilo same povratnike u Klotjevac. O njima se sada zna i nisu više "nevidljivi" i bespomoćni, iako su još uvijek predmet diskriminacije i ignorantskog odnosa od vlasti Republike Srpske, one iste vlasti koja je nad njima počinila genocid i po čijoj se službenoj istini taj genocid i nije dogodio. Štoviše, u službenim dokumentima Vlade Republike Srpske, Klotjevac se uglavnom spominje u kontekstu nenaseljenog područja kao dio "Srpskih šuma Republike Srpske".¹⁵ Godine 2004., nakon povratka prvih obitelji u spaljeni Klotjevac, na ulazu u selo činovnici Republike Srpske su postavili "službeni" znak "Lovište". Uvredljiva i prijeteća poruka toga čina bila je jasna povratnicima. Međutim, iako službeno nepriznati, dehumanizirani i reducirani na status divljih životinja za odstrijel, malobrojni povratnici u Klotjevac su istrajali u svojoj nakani da ostanu u svome mjestu. Zbog toga je možda i najveći uspjeh ovog istraživačkoobrazovnog projekta upravo u tome što smo preživjele Klotjevca ponovno načinili "vidljivima", saznali i diseminirali njihovu istinu i time, barem donekle, pridonijeli unapređenju njihovih ljudskih prava i ublažavanju posljedica genocida za ovu uništenu lokalnu zajednicu. Svaki drugi,

¹⁵ Vidi *Službeni glasnik Republike Srpske*, sv.: 13/94, 10/97, 23/98, 43/02.

"neutralniji" pristup, rezultirao bi prešutnom podrškom vlastima Republike Srpske, koje i dalje aktivno provode politiku marginalizacije žrtava genocida u Bosni i Hercegovini.

NAVEDENA LITERATURA

- Behar, Ruth. 1997. *The Vulnerable Observer: Anthropology That Breaks Your Heart*. Boston: Beacon Press.
- Bourgois, Philippe. 2006. "Anthropology in the Global State of Emergency". U *Engaged Observer: Anthropology, Advocacy, and Activism*. Victoria Stanford i Asale Angel-Ajani, ur. New Brunswick: Rutgers University Press, ix-xii.
- Bringa, Tone. 1995. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2006. "Etnolog i njegove publike: O restituciji etnografskih istraživanja". U *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Naklada Jesenski i Turk, 213-235.
- Čapo Žmegač, Jasna, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. 2006. *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Naklada Jesenski i Turk.
- Deroko, D. Jovan. 1939. *Drina: Geografsko-turistička monografija*. Novi Sad: Izdanje društva Fruška Gora.
- Državni zavod za statistiku. 1991. *The 1991 Census of Population of the Republic of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Državni zavod za statistiku.
- Emerson, Robert M. i Melvin Pollner. 2001. "Constructing Participant/Observation Relations". U *Contemporary Field Research: Perspectives and Formulations*. Robert M. Emerson, ur. Long Grove, IL: Waveland Press, 239-259.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2001. *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London: Pluto Press.
- Erlich, Vera. 1964. *Obitelj u transformaciji*. Zagreb: Naprijed.
- Feld, Steven i Keith H. Basso, ur. 1996. *Senses of place*. Seattle: University of Washington Press.
- Foucault, Michel. 1984. "Space, Knowledge and Power". U *The Foucault Reader*. Paul Rabinow, ur. New York: Pantheon Books, 239-256.
- Gibbs, Graham. 1987. *Learning by Doing: A Guide to Teaching and Learning Methods*. Birmingham: FEU Birmingham Polytechnic.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2006. "Domaće, vlastito i osobno: Autokulturna defamilijarizacija". U *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istra-*

živanja. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Naklada Jesenski i Turk, 73-95.

- Hutchings, Kate, Pamela Jackson i Rob McEllister. 2002. "Exploiting the Links between Theory and Practice: Developing Students' Cross-cultural Understanding through an International Study Tour to China". *Higher Education Research & Development* 21:55-71.
- Isaković, Zehrudin. 2008. *Stećak – the Last Bosnian Mystery*. Sarajevo: TVSA.
- Jarvis, Peter. 1995. *Adult and Continuing Education. Theory and practice* 2e. London: Routledge.
- Kolb, David. 1984. *Experiential Learning: The Experience as the Source of Learning and Development*. New Jersey: Prentice Hill.
- Kolb, David. 2001. *Experiential Learning Theory Bibliography 1971-2001*. Boston: McBer and Co.
- Kolb, David, Joyce Osland i Irwin Rubin. 1995. *The Organizational Behavior Reader* 6e. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lemkin, Raphael. 2002. "Genocide". U *Genocide: An Anthropological Reader*. Alex Hinton, ur. Oxford: Blackwell Publishers, 27-53.
- Lockhart, Anna. 2007. "Critical Reflective Essay: As Witnesses to the Aftermath of War and Genocide, How Do We Avoid Becoming 'Genocide Spactators?'". *Biser* 1:18-21.
- Madison, D. Soyini. 2005. *Critical Ethnography: Method, Ethics and Performance*. London: Sage Publications.
- McCarthy, Bernice. 1987. *The 4MAT System*. Oak Brook IL: Excel, Inc.
- Palavestra, Vljako. 2004. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo - Zemun: Baybook - Mostart.
- Porth, Stephen. J. 1997. "Management Education Goes International: A Model for Designing and Teaching a Study Tour Course". *Journal of Management Education* 21:190-200.
- Rabinow, Paul. 1997. *The Essential Works of Michel Foucault. Vol. 1: Ethics: Subjectivity and Truth*. New York: New Press.
- Sanford, Victoria. 2006. "Excavations of the Heart: Reflexions on Truth, Memory, and Structures of Understanding". U *Engaged Observer: Anthropology, Advocacy, and Activism*. Victoria Stanford i Asale Angel-Ajani, ur. New Brunswick: Rutgers University Press, 1-19.
- Stull, Donald D. i Jean J. Schensul, ur. 1987. *Collaborative Research and Social Change: Applied Anthropology in Action*. Hartford, CT: The Institute for Community Research.
- Šantek, Goran Pavel. 2006. "Etnografski realizam i uloga etnologa religije". U *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Naklada Jesenski i Turk, 53-71.

Willigen van, John. 2002. *Applied Anthropology: An Introduction*. Westport: Greenwood Publishing Group.

Wilkes, J. John. 2003. "Cultural Identities in the Illyrian Provinces (2nd Century BC to 3rd Century AD): Old Problems Re-Examined". *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana (Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003)*. Convegno: Fondazione Niccolò Canussio, 309-317.

Internetski izvori:

John Dewey. "Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education" i "Moral Principles in Education". *Project Gutenberg*: <http://www.gutenberg.org/browse/authors/d#a446>

Službeni glasnik Republike Srpske, sv.: 13/94, 10/97, 23/98, 43/02: <http://www.slglasnik.org/uputstvo.php?lang=lat> [zadnji pristup 12. 10. 2008.]

The Center for Dewey Studies: <http://www.siu.edu/~deweyctr/> [zadnji pristup 12. 10. 2008.]

The Jean Piaget Society: <http://www.piaget.org/> [zadnji pristup 12. 10. 2008.]

The Kurt Lewin Center for Psychological Research: <http://www.lewincenter.ukw.edu.pl/index.php> [zadnji pristup 12. 10. 2008.]

Zavod za turizam Bajina Bašta, *Bajina Bašta Portal*: www.bajinaBašta.com/bbportal/main/river/facts/river_facts_e.html [zadnji pristup 12. 10. 2008.]

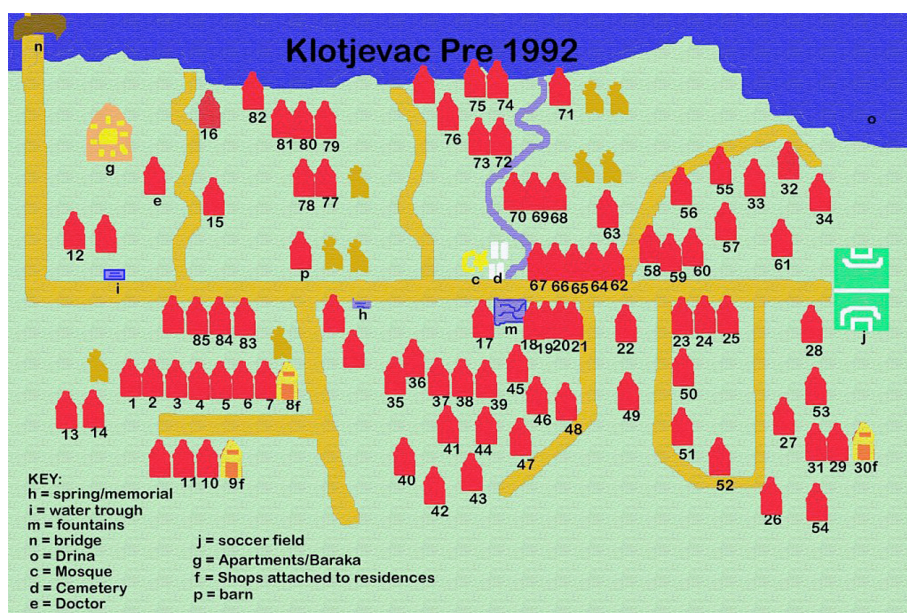
<http://www.tara.org.yu/indexeng.html>. [zadnji pristup 12. 10. 2008.]

Studenti skupljaju sijeno u Klotjevcu

Razrušene kuće u Klotjevcu

Rekonstruirana karta nekadašnjih kuća u selu: stanje prije 1992.

Karta današnjih naseljenih i obnovljenih kuća u selu

ETHICS, HUMAN RIGHTS AND ACTION RESEARCH: DOING AND TEACHING ETHNOGRAPHY IN POST-GENOCIDE COMMUNITIES IN BOSNIA-HERZEGOVINA

SUMMARY

Based on the ethnographic study of a local community in eastern Bosnia, this paper initially discusses the multiplicity of roles and responsibilities a researcher involved in researching post-war communities faces in the field and beyond. While critically reflecting on ethics, the researcher's insider status and ethnography as a *polyvocal* process, the author advocates for researchers a more proactive approach in protecting and advancing the human rights of their research subjects. One of the ways this could be achieved is by connecting field – local communities – and universities not only through research but also through learning and teaching in the field. In 2007, the author of this paper, together with his colleague Prof Ron Adams, developed and successfully implemented a research/educational project as a fully accredited teaching subject for a group of Australian university students studying social anthropology. The educational aim of the project was to enable the students to learn about the devastating effects of genocide on local communities in Bosnia-Herzegovina through 'experiential learning', i.e. learning based on their first-hand experiences, while conducting ethnographic fieldwork in those communities. The ethnography elaborated on in the paper relates to a destroyed village in Podrinje, which was the location of ten-day-long fieldwork conducted by the students and their teachers. This short-term visit to the once vibrant and picturesque village in the Drina Valley resulted in many positive outcomes both during and after the visit. The author points out the real potential that experiential learning and ethnographic research can have on fostering positive change in post-genocide communities trying to reconstruct, 're-discover' and sustain themselves in new socio-political realities. In conclusion, using Foucauldian ideas about knowledge, power and discourse, the author emphasises the responsibilities researchers – as creators and disseminators of knowledge – have in regard to those they use as their primary research subjects.

Key words: critical ethnography, applied anthropology, genocide, experiential learning, human rights.